

خاطرات آیت‌الله هاشمی در ترازوی نقد و نظر

✘ مسیح مهاجری

همانگونه که درباره شخصیت آیت‌الله هاشمی رفسنجانی اختلاف نظر وجود دارد، قضاوت‌هایی که درباره خاطره‌نویسی وی میشود نیز مختلف است. پیداست که بخشی از این تفاوت نگاه‌ها از نوع نگاه به شخصیت آقای هاشمی رفسنجانی ناشی میشود ولی قطعاً یک بخش هم به عدم تسلط قضاوت‌کنندگان بر محتوای خاطرات برمی‌گردد. بعضی افراد، یک فراز یا چند روز از خاطرات را می‌خوانند و نظر خود درباره همان بخش کوچک را به کل خاطرات تعمیم می‌دهند و درباره آن داوری می‌کنند. این قبیل اظهارنظرها قطعاً نمیتوانند قابل اعتماد باشند. قضاوت درباره خاطره‌نویسی افراد هنگامی قابل اعتماد است که قضاوت‌کننده، تمام یا بخش عمده‌ای از خاطرات، مثلاً یکسال تمام را خوانده و تسلطی بر روش و محتوای آن پیدا کرده باشد.

خالی بودن ذهن قضاوت‌کننده از اغراض شخصی و گروهی نیز یکی از لوازم قضاوت صحیح درباره خاطرات دیگران است. کسی که از این ویژگی‌ها برخوردار باشد میتواند داوری کند و به داوری او چه مثبت باشد چه منفی باید احترام گذاشت. چنین قضاوتی قاعدتاً منصفانه است و قضاوت منصفانه آن نیست که خاطرات را مطلق بداند، بلکه میتواند نقاط قوت و ضعف کار را ببیند و از اینکه خود را ملزم کند آن را مطلقاً مثبت یا مطلقاً منفی بداند، پرهیز نماید.

ویژگی‌ها

خاطره‌نویسی به صورت مطلق توسط افراد مختلف اعم از مردم عادی و مسئولین حکومتی، سابقه‌ای طولانی دارد. در ایران نیز علاوه بر افرادی از اصناف مختلف، بسیاری از صاحبان مناصب حکومتی اقدام به نگارش خاطرات خود کرده‌اند. نوشته‌های بعضی از صاحب‌منصبان دوران‌های قاجار و پهلوی هم‌اکنون در دسترس می‌باشند. هرچند اکثر این نوشته‌ها حالت غیرروزانه و ناپیوسته دارند ولی در میان آنها نوشته‌های روزانه و تا حدودی پیوسته نیز دیده میشود. با این حال، خاطرات آیت‌الله هاشمی رفسنجانی به دلیل اینکه روز نوشته و پیوسته است بطوری که حتی روزهای جمعه و سایر تعطیلات را هم دربر می‌گیرد، از

امتیاز خاصی برخوردار است. مهم‌تر اینکه این خاطرات، تمام چهار دهه مسئولیت نویسنده را دربر می‌گیرد و اینگونه نیست که شامل بعضی مقاطع باشد و مقاطع دیگر را دربرنگیرد. این پیوستگی، یکی از امتیازات منحصر به فرد خاطره‌نویسی آقای هاشمی رفسنجانی است و تاکنون دیده نشده فرد دیگری از مسئولین بلندپایه نظام جمهوری اسلامی اینگونه پیوسته و در تمام مدت مسئولیت و حضور در عرصه، روزنوشته‌هایی از خاطرات خود به جا گذاشته باشد.

ویژگی دیگر خاطرات آیت‌الله هاشمی رفسنجانی اینست که نویسنده آن در تمام مدتی که این خاطرات را می‌نویشت، در بالاترین سطوح مسئولیتی فعال بود و با عالی‌ترین مقامات حکومتی از جمله رهبری انقلاب و نظام رابطه مستقیم داشت. علاوه بر این، جایگاه ویژه شخص آقای هاشمی رفسنجانی در انقلاب و نفوذی که در اقشار مختلف از جمله مسئولین نظام در رده‌های گوناگون داشت موجب شد ایشان از اطلاعات گسترده‌ای در تمام زمینه‌ها برخوردار باشد و آنها را در روزنوشته‌های خود منعکس کند. به عبارت دیگر، محتوای خاطرات آقای هاشمی رفسنجانی، اطلاعات دست اول، موضوعات مهم داخلی و خارجی، تحلیل‌های پشت‌پرده و مسائل ناگفته مربوط به افراد مختلف و رویدادهای کمتر مطرح شده است. این ویژگی‌ها توانسته‌اند این خاطرات را از چنان جامعیتی برخوردار کنند که می‌توان آن را دارای جامعیتی کم‌نظیر دانست.

با اینهمه نباید پنداشت خاطره‌نویسی آقای هاشمی رفسنجانی بدون عیب و نقص است. قطعاً این کار علیرغم عظمتی که دارد، دچار نواقصی نیز هست که با نقدهای منصفانه می‌تواند به الگویی کامل‌تر برای خاطره‌نویسی به ویژه برای مسئولین نظام جمهوری اسلامی در آینده تبدیل شود.

اهمیت این روزنویسی در اینست که یکی از عالی‌ترین مسئولان و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی آن را نوشته و با اطلاعات دقیقی که از مسائل نظام و کشور داشت، دقیق‌ترین گزارش‌ها را در اختیار عموم قرار داده است.

جامعیت مسئولیت‌های آقای هاشمی رفسنجانی، درجه غنای این اطلاعات را بسیار بالا برده است. او فقط یک مسئول اجرایی نبود کما اینکه فقط یک نماینده مجلس قانونگذاری یا فقط یک عضو مجلس خبرگان نبود، بلکه در اکثر نهادها و ارگان‌های مؤثر در مدیریت نظام جمهوری اسلامی حضور داشت. عضویت در شورای انقلاب، نمایندگی و ریاست مجلس

قانونگذاری، عضویت در مجلس خبرگان قانون اساسی، عضویت و ریاست مجلس خبرگان قانون اساسی، ریاست جمهوری، عضویت و ریاست شورای عالی انقلاب فرهنگی، عضویت و ریاست مجمع تشخیص مصلحت نظام، عضویت در شورای عالی دفاع و فرماندهی جنگ از جمله مسئولیت‌های آقای هاشمی رفسنجانی بودند. علاوه بر اینها او از نزدیک‌ترین و مورد اعتمادترین مشاوران امام خمینی بود و به دلیل سوابق مبارزاتی، جایگاه علمی و انقلابی و نفوذ فوق‌العاده‌ای که در میان مردم و مدیران نظام داشت مورد بیشترین مراجعه و مشاوره بود و همین جایگاه موجب می‌شد بیشترین و شفاف‌ترین اطلاعات را در اختیار داشته باشد.

افسوس که روزنویسی خاطرات در دوران مبارزه تا پیروزی انقلاب اسلامی از ایشان وجود ندارد. اینگونه نیست که از خاطرات آن دوران چیزی در اختیار نباشد، ولی آنچه وجود دارد و خوشبختانه به صورت کتاب و نوعی زندگی‌نامه منتشر شده شکل روزنویسی ندارد و فاقد امتیازات روزنویس‌های بعد از پیروزی انقلاب است. همین نیز از خاطرات کسانی که بعد از گذشت چند دهه در صدد جمع‌آوری خاطراتشان از آرشیوها و از زبان این و آن هستند، بسیار قابل استنادتر است، زیرا در زمانی گردآوری و تدوین شده که فاصله زیادی با زمان وقوع نداشت.

در مورد انتشار خاطرات روزنوشت، تذکر این نکته ضرورت دارد که آنچه در قالب کتاب در اختیار عموم قرار می‌گیرد معمولاً به اقتضای شرایط، تا حدودی کنترل شده است و بعضی مطالب نوشته شده در اصل خاطرات، در کتاب‌ها نیامده و حذف شده است. طبعاً اگر روزی این امکان پدید آید که اصل خاطرات بدون حذفیات منتشر شود، نمایاننده کامل‌تر وقایع خواهد بود.

اینجانب زمانی تصمیم به نگارش این مقاله گرفتم که یک جلد از روزنوشت‌های آیت‌الله هاشمی رفسنجانی را قبل از انتشار و طبعاً بدون حذفیات بطور کامل خواندم. این یک جلد به یکی از سال‌های حساس تاریخ انقلاب مربوط می‌شود که تحولات زیادی در خود دارد. اگر این روزنوشت‌ها به عنوان خاطرات آن یکسال بدون آنکه چیزی از آن حذف شود به چاپ برسد و در اختیار عموم قرار گیرد، نگاه بسیاری از قضاوت‌کنندگان درباره خاطره‌نویسی آقای هاشمی رفسنجانی را دگرگون خواهد کرد.

نقاط قوت

اکنون که به بخشی از ویژگی‌های خاطره‌نویسی آیت‌الله هاشمی رفسنجانی اشاره کردم، به سراغ نقاط قوت و ضعف آن می‌روم و این بخش از مطالب را از نقاط قوت شروع می‌کنم.

1- از جمله نقاط قوت خاطره‌نویسی آیت‌الله هاشمی رفسنجانی، روزنویس بودن آنست. از متن خاطرات کاملاً فهمیده می‌شود که نویسنده هر شب خاطرات روزی که سپری می‌شد را می‌نوشت. شنیده‌های اینجانب از خود آقای هاشمی رفسنجانی و فرزندان‌شان نیز همین نکته را تأیید می‌کند. در مواردی که به دلایلی نمی‌توانست خاطرات یکی از روزها یا دو روز را بنویسد، مطالب مربوط به آن روز و روز بعد را می‌نوشت و یادآور می‌شد که مثلاً به دلیل تراکم کارها و ضیق وقت نتوانستم خاطرات دو روز گذشته را بنویسم و امروز آنها را نوشتم: «عصر در خانه استراحت و مطالعه و استخر و نوشتن خاطرات دو روز را داشتم.»

این نشان می‌دهد خاطره‌نویسی تا آنجا که ممکن بود روزانه انجام می‌شد و هرگز با تأخیرهای طولانی مواجه نمی‌شد و در موارد استثنائی، در اولین فرصت صورت می‌گرفت و در همه حال در اولویت قرار داشت. اهمیت قائل شدن برای این کار، موجب مصون ماندن خاطره‌نویسی از خطا و فراموشی می‌شود و این یکی از ویژگی‌های این خاطرات است.

2- برخورداری از حافظه قوی یکی دیگر از نقاط قوت خاطره‌نویسی آقای هاشمی رفسنجانی است. در سفرهای داخلی و خارجی، اطلاعات ریز، اسامی افراد و اماکن و ترتیب رویدادها با دقت بالایی در روزنویسها یادداشت شده است. ایشان در سفرهای خارجی دفتر یادداشت به همراه می‌برد و وقایع را هر شب می‌نوشت، اما آنچه بسیار مهم و جالب است اینست که در این نوشته‌ها تمام دیدارها، موضوعات گفتگوها، اسامی اماکن و افراد با دقت و حتی ترتیب وقوع به ثبت رسیده است. جالب‌تر اینکه روزنویسهای سفرهای خارجی برخلاف آنچه در خاطرات روزانه داخلی دیده می‌شود که بسیار کوتاه و مختصر است، طولانی، پرمطلب و همراه با توصیفات و تفسیرهاست بطوری که گاهی به 5000 کلمه در هر روز می‌رسد.

«خیبر با اینکه مجموعاً بیش از صد هزار جمعیت ندارد، استان‌داری است. چهل هزار نفر در شهر و بقیه در روستاها زندگی می‌کنند. مستقیماً وارد شهرداری شدیم. استاندار و رئیس دستگاه قضائی و شهردار استقبال کردند. در سالن شهرداری معارفه به عمل آمد. شهردار، خیرمقدم از روی نوشته خواند که جالب بود. به فتح خیبر توسط پیغمبر(ص) اشاره کرد و نقش برجسته علی(ع) در فتح خیبر را

تصریح کرد. مسأله اعلان پیغمبر(ص) در مورد دادن پرچم رزم به فردی که آن صفات ممتاز را دارد و مرتضی علی(ع) با درد چشم و مشخص شدن علی و سپس فتح قلعه مرحب که بزرگترین دژ یهود بوده است برای حضار جالب افتاد. او را تحسین کردیم. هدیه‌ای دادند. یک تابلو از تصویر پنج قلعه قدیمی خیبر. سپس رفتیم به محل قلعه در شمال شهر که در دره‌های قرار دارد. منطقه‌ای مسکونی با خانه‌های گلی و چوبی که مسکونی نیست و نخلستانی سرسبز با قطعات ملکی کوچک که با دیوارکشی‌های گلی از هم جدا شده به صورت غیرمنظم و هر یک با سهمی از چشمه‌های آب.»

این، قطعه‌ای از روزنوشت بازدید از منطقه خیبر است. می‌بینید که چقدر دقیق و همراه با جزئیات نوشته شده و چه اطلاعات دقیقی را به مخاطب می‌دهد. این نوشتار، از تمرکز نویسنده بر روی مشاهدات و همچنین حافظه او حکایت دارد و اینکه در صدد بود همه چیز را به کسانی که این خاطرات را می‌خوانند منتقل کند.

3- صراحت در بیان واقعیت‌ها نقطه قوت دیگر خاطره‌نویسی آقای هاشمی رفسنجانی است. جالب اینست که ایشان حتی واقعیت‌هایی که به زیان دولت خودش بود را هم می‌نوشت. در دوران ریاست‌جمهوری و درباره انتخاباتی که برای انتخاب رئیس‌جمهور بعدی برگزار شد، در یکی از روزنوشت‌ها اقدام نادرست یکی از وزارتخانه‌های دولت خود را اینگونه ثبت کرده است:

«جمعی از مدیران اطلاعات آمدند. اظهار نگرانی نمودند از احتمال اینکه در کابینه جدید وزیری خارج از اطلاعات بیاورند و جمعشان را پراکنده کنند و شرمنده‌اند از دخالت در انتخابات به نفع آقای ناطق و استمداد کردند برای اینکه فردی از خودشان باشد.»

همین صراحت را همراه با صداقت در مواردی که ممکن بود در انظار به زیان او باشد نیز حفظ کرده است.

«فاطمی و سارا و علی آمدند خدا حافظی کردند برای سفر به کانادا برای معالجه.»

آوردن این فراز از خاطرات، با توجه به تلاش زیاد مخالفان برای به دست آوردن بهانه برای تهاجم تبلیغاتی علیه آقای هاشمی در آن زمان، نشان می‌دهد وی حاضر نبود واقعیت تاریخی را هرچند می‌تواند به مخالفین کمک کند، کتمان نماید. خودداری از نوشتن این فراز از خاطره یکی از روزها کار ساده‌ای بود و حتی می‌توانست از سپردن یک

سند علیه نویسنده به مخالفین جلوگیری کند ولی آقای هاشمی این خودسانسوری را نوعی نفاق میدانست و لذا فارغ از اینکه نوشتن این مطلب چه پیامدی برای وی دارد، آن را به عنوان بخشی از خاطرات آن روز نوشت.

مطالعه روزنوشتهای قبل و بعد از این قطعه، نشان میدهد فاطمی (فاطمه دختر آقای هاشمی رفسنجانی) مدتی برای معالجه در داخل کشور اقداماتی انجام داد ولی به نتیجه نرسید و سرانجام برای ادامه معالجه به کانادا رفت.

فارغ از اینکه سفر به کانادا برای ادامه معالجه کار درستی بود یا نه، اینکه نویسنده این خاطرات با توجه به شرایط آن زمان و موقعیتی که داشت، این فراز را بدون سانسور در خاطرات خود آورده، نشان‌دهنده صداقت و صراحت وی میباشد. نمونه‌هایی از این قبیل در خاطرات آقای هاشمی رفسنجانی، به‌وفور دیده میشود که مربوط به زمان خاصی نیست و ایشان در تمام دوران خاطره‌نویسی بر همین منوال استوار و ثابت‌قدم مانده و این روش با پیدایش تغییرات در شرایط زمان، تغییر نکرده است.

4- ثبت اطلاعات واقعی بدون پرداختن به تعصبات جناحی، یکی از امتیازات روزنوشتهای آیت‌الله هاشمی رفسنجانی است. در مواردی که رویدادها به دو جناح یا دو فرد از دو خط فکری مربوط میشود، ثبت اخبار و اطلاعات مربوط به آن رویدادها بدون آنکه گرایش به یکی از دو طرف نشان داده شود به صورت شفاف کاملاً مشهود است. یک نمونه از این قبیل رویدادها به تغییر امام جمعه قروه مربوط میشود که بعد از انتخابات ریاست‌جمهوری سال 1376 رخ داد و نوعی قدرت‌نمایی جناحی و انتقام‌گیری از رقیب بود. گزارش این واقعه به صورت کاملاً شفاف در روزنوشتهای همان ایام چنین آمده است:

«سپس به دفتر رفتیم، آقای نوری نماینده قروه آمد. طوماری آورد از اهالی که تقاضای ابقاء امام جمعه را داشتند و توضیح داد که امام جمعه در زمان انتخابات از آقای ریشهری و آقای خاتمی استقبال کرده و با فشار استاندار سابق حکم عزلش را گرفته‌اند و امام جمعه دیگری از خط خودشان نصب کرده‌اند.»

در این روزنوشته، چند نکته جلب توجه میکنند. اول آنکه وجود فشار برای تغییر امام جمعه‌ای که از دو نامزد ریاست‌جمهوری از خطی غیر از خط صاحبان قدرت در آن زمان استقبال کرده، بدون پرده‌پوشی در

این نوشتار آمده است. دوم آنکه عزل و نصب امام جمعه براساس فشار و بازی‌های سیاسی و گرایش‌های جناحی نیز با صراحت در این روزنوشت منعکس شده و سوم آنکه نویسنده، بدون آنکه تمایلی به یکی از دو طرف منازعه و رقابت نشان دهد اخبار واصله را در خاطرات روزانه خود منعکس کرده است. اینها نقاط قوت مهمی هستند که ارزش کار خاطره‌نویسی را بسیار بالا می‌برند. به همین جهت است که می‌توان خاطره‌نویسی آیت‌الله هاشمی رفسنجانی را یکی از ممتازترین آثار در این زمینه نه فقط در دوران معاصر بلکه در تاریخ خاطره‌نویسی دانست.

5- ثبت فرازهای مهم تاریخی در روابط بین‌المللی از جمله امتیازات روزنوشت‌های آیت‌الله هاشمی رفسنجانی است. این امتیاز مهم را باید مرهون مقید بودن نویسنده خاطرات به نگارش روزانه مطالب دانست. به همین جهت است که حتی نکات ریز رویدادهای روزانه هم در روزنوشت‌های آقای هاشمی رفسنجانی ثبت شده و خواننده را به پشت‌پرده بسیاری از وقایع رهنمون می‌شود.

در سفر به ترکیه که برای شرکت در اجلاس سران کشورهای عضو دی 8 صورت گرفت، هنگامی که نجم‌الدین اربکان نخست‌وزیر ترکیه به دیدار آقای هاشمی رفسنجانی می‌رود و گزارشی از تهمت‌های دستگاه‌های اطلاعاتی و امنیتی کشورش به رئیس‌جمهور ایران می‌دهد، آقای هاشمی با صراحت کامل درباره این موضوع صحبت می‌کند و صحبت‌ها را در روزنوشت خود بگونه‌ای منعکس می‌کند که زوایای موضوع را کاملاً روشن و بی‌ابهام در اختیار خواننده قرار می‌دهد.

«در هتل، آقای اربکان برای ملاقات آمد. صحبت‌های ایشان درباره خطرهایی برای امنیت ترکیه بود و اتهاماتی را که ارتش و اطلاعات ترکیه به ایران می‌زنند در خصوص حمایت از پ.ک.ک.ک نقل کرد و توضیح خواست، بیشتر برای دفاع از خودش در مقابل مخالفان که متهمش می‌کنند به عدم اهتمام به مسأله تروریسم پ.ک.ک.ک.

من هم جواب تندی دادم و گفتم اینها همان کسانی هستند که خود شما را متهم به بنیادگرایی می‌کنند و می‌خواهند حزب رفاه را منحل کنند و عجز خودشان را با متهم کردن ایران و منتقل کردن مسأله به خارج جبران می‌کنند. گرچه از صحبت‌های من قلباً خوشحال شد ولی خواست که گروهی برای تحقیق تشکیل شود، پذیرفتم.»

منازعات داخلی ترکیه، وضعیت حزب کردی پ.ک.ک.ک، مخالفت ارتش و

اطلاعات ترکیه با ایران به دلیل حمایت‌هایی که ایران از جمال‌الدین کاپلان و حزب وی کرده بود و صراحت آقای هاشمی رفسنجانی در پاسخ دادن به اتهاماتی که متوجه ایران شده بودند، از نکات مهمی هستند که قطعاً انعکاس آنها در این روزنوشت برای تدوین‌کنندگان تاریخ روابط دو کشور ایران و ترکیه قابل بهره‌برداری است. انعکاس شفاف این مطالب با این دقت و ریزه‌کاری، مرهون سرعت عمل نویسنده این خاطرات در نگارش آن است.

6- قبل از آنکه از خاطرات سفر به ترکیه عبور کنیم، خوبست این نکته بسیار مهم را نیز به عنوان یکی از امتیازات روزنوشت‌های آقای هاشمی رفسنجانی یادآور شویم که ایشان در نگارش خاطرات روزانه حتی به آفاتی که به سبب حضور در مسئولیت‌های بالای دولتی به سراغ افراد می‌آید نیز توجه و آنها را بدون پرده‌پوشی منعکس می‌کردند:

«ترکیه قرار گذاشته بود که برای هیچکس از سران، مراسم استقبال و بدرقه نداشته باشد. گرچه ورود و خروج راحت و بدون اتلاف وقت برای تشریفات بود اما به نظرم سرد و بیرونق آمد چون عادت کرده‌ایم به استقبال‌ها و...»

آوردن حرف واو و سپس سه نقطه (و...) و پایان دادن به این فراز از روزنوشت در همینجا، نشانه اینست که علاوه بر استقبال به عنوان چیزی که مسئولان به آن عادت کرده‌اند، سایر حواشی این قبیل تشریفات نیز برای آنان جاذبه دارد بطوری که ترک آنها موجب می‌شود در سفر به یک کشور بدون این امور، ورود و خروج، سرد و بیرونق جلوه کند. این، یک آفت روحی است که مسئولان نظام جمهوری اسلامی به آن دچار شده‌اند و انعکاس صریح آن در روزنوشت سفر به ترکیه علاوه بر آنکه این واقعیت تلخ را یادآور می‌شود، از صداقت خود آقای هاشمی رفسنجانی نیز حکایت دارد. ایشان می‌توانست این نکته را در روزنوشت خود منعکس نکند و از این آفت روحی سخنی به میان نیاورد ولی با آوردن آن در این فراز از روزنوشت، به روشنی نشان داد که اهل پرده‌پوشی و فریب دادن مخاطبان خود نیست و بدون توجه به اینکه دیگران درباره او چه قضاوتی خواهند کرد، به انعکاس مطالب می‌پردازد.

7- پای‌بندی به آوردن اسامی همراهان خانوادگی در سفرها و بی‌اعتنائی به احتیاط‌هایی که بعضی افراد در این زمینه می‌کنند، از امتیازات روزنوشت آیت‌الله هاشمی رفسنجانی است.

درباره اینکه مسئولان، اعضاء خانواده خود را در سفرهاي داخلي و خارجي به همراه خود ببرند کار درستي است يا نه، دو نظر وجود دارد. عده‌اي اين کار را به دلایلي نمي‌پسندند و حتي خلاف مي‌دانند و عده‌اي اشکالي در آن نمي‌بينند و دلایل مخالفان را رد مي‌کنند. ما بدون آنکه بخواهيم وارد اين بحث شويم و قضاوتي درباره اين دو نظر داشته باشيم، بر اين نکته تأکید داريم که آيت‌الله هاشمي رفسنجاني با اینکه از مخالفتها و تبليغات مخالفان عليه ايشان با توسل به اين قبيل اقدامات آگاهي کامل داشت، اعضاء خانواده را با خود به سفر مي‌برد و حتي مقيد بود اين اقدام را در روزنوشت خود منعکس نمايد. در سفر ترکیه هم مثل سفرهاي ديگر، اسامي همراهان خانوادگي را نوشت:

«عصمت و فاطمي و مهدي و مهندس ترکان و... همراه بودند.»

در سفرهاي زيارتي مثل عربستان و عراق و مشهد معمولاً تعداد بيشتري از اعضاء خانواده به همراه آقای هاشمي ميرفتند و ايشان اسامي آنها را نيز در روزنوشت خود مي‌آورد. نوشتن اسامي اعضاء خانواده، که در تمام سالهاي مسئوليتهاي مختلف رياست مجلس شوراي اسلامي، رياست جمهوري، رياست مجلس خبرگان و رياست مجمع تشخيص مصلحت نظام ادامه يافت، حکايت از عزم راسخ نويسنده اين خاطرات بر فرهنگسازي در اين زمينه دارد. به نظر ميرسد آقای هاشمي رفسنجاني در صدد بود با پنهان‌کاري‌هاي که عده‌اي از مسئولين نظام جمهوري اسلامي در زمينه‌هاي مختلف داشتند مبارزه کند و شفاف عمل کردن و شفاف نوشتن و شفاف گفتن را به عنوان یک فرهنگ در جامعه اسلامي و انقلابي ايران جا بيندازد. اینکه کساني با به همراه بردن اعضاء خانواده توسط مسئولين در سفرهاي رسمي و کاري، مخالف باشند بحث ديگري است که به مباني مربوط ميشود، ولي وقتي کسي با اين کار مخالف نيست و مرتکب اين کار که عده‌اي آن را خلاف مي‌دانند ميشود، نبايد پرده‌پوشي کند و براي حفاظت از وجهه خود دچار کتمان و ریاکاري شود. آقای هاشمي رفسنجاني از رهگذر همين صراحت و صداقت در انعکاس واقعيتها، آماج حملات زيادي قرار گرفت ولي از روشي که به آن اعتقاد داشت دست برنداشت و تا آخر عمر به آن پاي‌بند ماند.

8- رفع ابهام از مسائل مبهم و در عين حال مهم که بسياري از مردم درباره آنها سؤالهاي جدي دارند، امتياز ديگر روزنوشتهاي آيت‌الله هاشمي رفسنجاني است. ايشان چون مورد مراجعه عموم شخصيتها، جناحها و صاحبان گرايشها بود و در بخشهاي مختلف نظام نيز نفوذ داشت، بطور طبيعي در جريان امور بود و به راحتی و روشني ميتوانست

درباره ابهامات اظهارنظر کند، به سؤالها جواب بدهد و برای حل مشکلات اقدام نماید. آنچه این امتیاز را برجسته تر میکند، انعکاس اخبار مربوط به همین رویداد در روزنوشته‌هاست. یک مورد از این روزنوشته‌ها که به ماجرای حصر آیت‌الله منتظری مربوط میشود در خاطرات آقای هاشمی رفسنجانی چنین آمده است:

«خانم زهرا ربانی املشی عروس آقای منتظری آمد. شکایت دارد از رفتاری که اخیراً با آقای منتظری شده و سؤالات زیادی داشت در مورد اینگونه رفتارها. خیلی متأثر است و توقع دارند که من اقدامی بکنم. به آنها گفته‌اند که شورای عالی امنیت ملی رأی به رفع محدودیت ایشان داده ولی رهبری امضاء نمی‌کند. گفتم خلاف گفته‌اند. خود شورا تصویب کرده که محدودیت‌ها ادامه یابد و گفتم آقای منتظری کار درستی نکردند که این مسائل را مطرح کردند و اگر مدتی صبر کنند کار درست میشود. خودش هم قبول داشت که حرف‌ها تند بود.»

این فراز از روزنوشته آقای هاشمی رفسنجانی، خلاف بودن شایعاتی که در دوران حصر آیت‌الله منتظری بر سر زبان‌ها بود را به اثبات میرساند و ابهامات مربوط به آن موضوع را برطرف میکند. شایع کرده بودند که آقای هاشمی رفسنجانی یکی از موافقان برخورد با آیت‌الله منتظری بود، ولی مراجعه خانم زهرا ربانی املشی که همسر آقای احمد منتظری (فرزند آیت‌الله منتظری) است، به آقای هاشمی برای حل مشکل نشان میدهد این شایعه از نظر خود اعضای خانواده آقای منتظری درست نبوده است. همچنین شایع شده بود که رهبری مانع رفع محدودیت‌های آیت‌الله منتظری است ولی براساس روزنوشته آقای هاشمی رفسنجانی، ادامه این محدودیت‌ها تصمیم شورای عالی امنیت ملی بود. علاوه بر اینها، از عبارت «توقع دارند که من اقدامی بکنم» فهمیده میشود اعضای خانواده آیت‌الله منتظری و چه بسا خود آیت‌الله منتظری نظر مثبتی نسبت به آقای هاشمی رفسنجانی داشتند بطوری که انتظار داشتند ایشان مشکل محدودیت را حل کند.

این ویژگی که در تاریخ دهه‌های اول عمر نظام جمهوری اسلامی مختص روزنوشته آقای هاشمی رفسنجانی است، منحصر به فرد بودن خاطرات ایشان را در زدودن ابهام از وقایع تاریخی این دوره نشان میدهد. این امتیاز برای تدوین صحیح تاریخ معاصر و تصحیح خطاهای آن دسته از تاریخ‌نویسان که بدون اطلاع از واقعیت‌ها یا با اغراض و سوءنیت به نگارش تاریخ این مقطع اقدام کرده‌اند، بسیار مفید است به ویژه آنکه نویسنده این خاطرات، فردی مستقل از جناح‌ها و در عین حال مورد توجه و مراجعه تمام جناح‌ها بود بطوری که همه آنها را

می‌پذیرفت و به نقطه نظرهایشان توجه و تا آنجا که امکان داشت به آنها برای حل مشکلاتشان کمک می‌کرد.

نقاط ضعف

برشمردن نقاط قوت روزنوشت‌های آیت‌الله هاشمی رفسنجانی به این معنی نیست که خاطرات ایشان فاقد نقاط ضعف است. اصولاً مطلق‌انگاری درباره هرکس که باشد، نادرست است. انسان‌ها مجموعه‌ای از نقاط قوت و ضعف هستند و آنچه مهم است اینست که در جمع‌بندی منصفانه‌ای که درباره آنها صورت می‌گیرد، مشخص شود کدامیک از این نقاط برتری دارد.

روزنوشت‌های آیت‌الله هاشمی رفسنجانی دارای نقاط ضعف هم هست که در اینجا برای جامع‌نگر بودن این مقاله به آنها هم می‌پردازیم.

1- ناتمام گذاشتن تکلیف مطالب مطرح شده در دیدارها، موجب بلا تکلیفی می‌شود و خواننده نمی‌تواند بفهمد نتیجه دیدار چه بوده است. در بسیاری از دیدارها می‌خوانیم آقای فلانی آمد درباره فلان موضوع گلایه یا شکایت کرد، اما درباره اینکه آقای هاشمی برای حل این مشکل چه اقدامی کرده یا چه جوابی به او داده، مطلبی دیده نمی‌شود.

این ابهام را خود اینجانب در اکثر مجلدات خاطرات منتشرشده آقای هاشمی رفسنجانی درباره دیدارهایم با ایشان احساس کرده‌ام. معمولاً نوشته‌اند: «آقای مسیح مهاجری آمد برای حل مشکلات روزنامه استمداد کرد.» ولی نمی‌نویسند در پاسخ به این استمداد چه کاری انجام داده‌اند. جالب اینست که بدانید در هیچیک از موارد، نه پولی به روزنامه دادند و نه سفارش روزنامه را به کسی کردند و یا اگر سفارشی کرده باشند به آن سفارش عمل نشده است.

همین ابهام در موارد زیادی حتی نسبت به مشکلات عمومی که افرادی از مسئولین با ایشان مطرح می‌کنند دیده می‌شود.

«آقای... عضو شورای نگهبان آمد گزارش تأسیس مرکز تحقیقات فقهی و انتشارات فقهی را داد و کمک خواست و با توجه به نتایج انتخابات اخیر از من خواست شخصاً برای امور فرهنگی و اقناع جوانان اقدام کنم.»

خواننده این فراز از خاطرات آقای هاشمی رفسنجانی اگر مایل باشد

بداند ایشان آیا کمکی کرده و آیا اقدامی برای امور فرهنگی انجام داده یا نه، نمی‌تواند پاسخ سؤال‌های خود را از این روزنوشته‌ها پیدا کند.

2- اختصار، در بعضی موارد موجب مبهم ماندن اصل موضوعاتی شده که در روزنوشته به آنها اشاره شده است.

«آقای مسیح مهاجری آمد انتقاد داشت از سپردن کار دبیرخانه به آقای محسن رضائی... و از من خواست که کمک کنم برای اصلاح حوزه قم و تقاضای مصاحبه در این باره داد و کتاب خاطرات فلسفی را آورد.»

در این فراز از روزنوشته، حداقل سه ابهام وجود دارد. اول اینکه دبیرخانه چه مؤسسه‌ای به آقای محسن رضائی سپرده شده؟ دیگر اینکه انتقاد به چه دلیل بود؟ و سوم اینکه مشکل حوزه علمیه قم چه بود که از ایشان خواسته شد برای اصلاح آن کمک کنند؟

طبعاً کسانی که با وقایع مورد اشاره در این فراز از روزنوشته‌ها مواجه می‌شوند، مایل هستند پاسخ این سؤال‌ها را نیز بدانند ولی فقط در صورتی می‌توانند به پاسخ دست یابند که خارج از این خاطرات، اطلاعات دیگری داشته باشند.

نمونه دیگر، ماجرای اختلاف میان علامه سیدمحمدحسین فضل‌الله و بعضی مراجع قم است که در روزنوشته آقای هاشمی رفسنجانی اینطور آمده:

«شب، مهمان رهبری بودم... درباره سفر به ارومیه و مرزها صحبت کردیم و سفر آینده‌ام به قم و اختلاف زشت بین علامه سیدفضل‌الله و آیات وحید خراسانی و شیخ‌جواد تبریزی که منجر به صدور اعلامیه علیه یکدیگر شده، مذاکره شد. رهبری قبول نداشتند و نامه‌ای را خواندند که یکی از علمای عرب به ایشان نوشته که دخالت کنند برای رفع اختلاف سیدفضل‌الله و علمای قم بر سر فضائل و صفات حضرت زهرا.»

کسی که این فراز از روزنوشته را می‌خواند، اگر از محتوای اختلاف میان علامه سیدمحمدحسین فضل‌الله که از علمای لبنان بود با بعضی مراجع قم اطلاعی نداشته باشد نمی‌تواند بفهمد دعوا بر سر چه چیزی بود. آوردن عبارت کوتاه «بر سر فضائل و صفات حضرت زهرا» این ابهام را برطرف نمی‌کند و به سؤال مخاطب جواب نمی‌دهد، زیرا او نمی‌داند سخن از کدام فضائل و صفات است و کدامیک از دو طرف درباره فضائل و صفات حضرت زهرا چه می‌گفتند.

ماجرا این بود که علامه سیدمحمدحسین فضل‌الله در سخنرانی‌ها و نوشته‌هایش، سیلی زدن به حضرت زهرا و سقط جنین و بعضی مسائلی که در کتاب‌ها درباره آن حضرت آمده است را نقد و رد کرده بود و بعضی از مراجع تقلید قم به این مطالب اعتراض کردند و همین دعوای باعث شد علامه فضل‌الله از آن زمان (1367) به بعد تا آخر عمر از سفر به ایران خودداری کرد. آیت‌الله هاشمی رفسنجانی از این جزئیات مطلع بود ولی برای رعایت اختصار آن را در روزنوشت خود نیاورد شاید با این تصور که همه از این ماجرا خبر دارند درحالی که اولاً در همان زمان هم بسیاری از مردم اطلاعی از این قبیل مسائل نداشتند و ثانیاً کسانی که در آینده این روزنوشت را می‌خوانند با سؤال‌هایی مواجه می‌شوند که پاسخ آنها را از این نوشته نمی‌توانند به دست بیاورند.

3- پرداختن به مطالب غیرضروری و غیر لازم، یکی از عیوب روزنوشت‌های آقای هاشمی رفسنجانی است. نگارش اینکه مثلاً در حیاط خانه نشستیم، کاهو خوردیم، یا وقتی به خانه رفتم کسی نبود و یا هوای اطاق گرم بود و دیر خوابم برد، هرچند به عنوان خاطرات خانوادگی خوبست ولی گنجانده شدن این قبیل مطالب در خاطرات کسی که در بالاترین سطوح مسئولیت‌های سیاسی قرار داشت، زائد به نظر می‌رسد. شاید به اصل نگارش این قبیل مطالب جزئی ایرادی وارد نباشد ولی انتشار عمومی آنها ضرورتی ندارد.

غبارروبی از تاریخ

یکی از ویژگی‌های خاطره‌نویسی آیت‌الله هاشمی رفسنجانی اینست که بسیاری از مجهولات تاریخ انقلاب و نظام جمهوری اسلامی را در معرض روشنائی قرار می‌دهد و پرده ابهام از چهره آنها برمی‌دارد. به عبارت دیگر، کار بزرگ این روزنوشت‌ها اینست که از وقایع مهم تاریخ انقلاب اسلامی غبارروبی و کار تاریخ‌نویسان این مقطع از تاریخ ایران را آسان می‌کند. به همین دلیل، کسانی که بخواهند تاریخ ایران معاصر را بنویسند، قطعاً از مراجعه به خاطرات آیت‌الله هاشمی رفسنجانی بی‌نیاز نیستند. نه تنها بی‌نیاز نیستند، بلکه اگر بخواهند تاریخ‌نگاریشان از قوت و اعتبار برخوردار باشد چاره‌ای جز مراجعه به این خاطرات ندارند.

نکته بسیار مهم اینکه آیت‌الله هاشمی رفسنجانی وقایع را خالی از سانسور و گرایش‌های جناحی و بدون آنکه تحت تأثیر قدرت باشد همانطور که درک می‌کرد می‌نوشت. این ویژگی بسیار ارزشمند را اگر

کنار اشراف کامل نویسنده این خاطرات بر رویدادها در بالاترین سطح حاکمیتی قرار دهیم، اهمیت و اعتبار این روزنوشتها مشخص میشود.

یکی از جالبترین نمونه‌های خالی بودن روزنوشتها از گرایشها در خاطرات آقای هاشمی رفسنجانی اینست:

«شب رفتم به حسینیه امام خمینی در روضه رهبری شرکت کردم. واعظ و مداح، حرفهای سستی مطرح کردند و برخی مستمعین هم ناجور گریه میکردند. جلسه رهبری میتواند متین‌تر از این باشد.»

می‌بینیم که در این فراز از روزنوشته، دقیقاً آنچه در ذهن نویسنده بوده بر روی کاغذ آمده و هیچگونه ملاحظه‌ای نسبت به قدرت یا دوستی یا جایگاه ویژه‌ای که برای صاحب مجلس قائل بود در نظر گرفته نشده. حتی می‌توان گفت با کنار گذاشتن ملاحظات، دلسوزی برای جایگاه رهبری و اینکه در چنین جایی محتوای مطالب و نوع رفتارها باید بالاتر و بهتر باشد، در این روزنوشته کاملاً آشکار است.

اگر این قبیل روزنوشتها، که در خاطرات آقای هاشمی رفسنجانی زیاد است، بدون سانسور منتشر شوند، اصالت این منبع تاریخ‌نگاری حفظ خواهد شد. چنین ویژگی‌هایی است که می‌تواند تمام وقایع را همانگونه که رخ داده‌اند و تمام واقعیتها را بدون آنکه غباری بر چهره داشته باشند در اختیار آیندگان و همینطور تاریخ‌نگاران قرار دهد.

مورد دیگر به نوع تعامل جناحها با رهبری و اصولاً چگونگی عملکرد صاحبان قدرت مربوط میشود. بعد از پیروزی حجت‌الاسلام سید محمد خاتمی در انتخابات ریاست جمهوری 1376 نکات مهمی درباره نوع برخورد حاکمیت و صاحبان قدرت با او و کابینه‌اش مطرح بود. آقای هاشمی رفسنجانی که قدرت را بسیار راحت به رئیس‌جمهور بعد از خود واگذار کرده و به او برای تشکیل کابینه و مسلط شدن بر امور کمک زیادی نموده بود، درباره نوع برخورد نمایندگان مجلس شورای اسلامی در همین زمینه در خاطرات خود می‌نویسد:

«آقای مرعشی آمد راجع به احتمالات کابینه صحبت کرد و خبر داد که دکتر روحانی در مجلس از قول رهبری نقل کرده که ایشان مایل است در تصویب وزرای پیشنهادی آقای خاتمی، مجلس هماهنگی نشان دهد و این باعث ناراحتی بخشی از جناح راست شد.»

این فراز از روزنوشته، از یکطرف برخورد حامیانه رهبری نسبت به دولت اصلاحات را نشان میدهد و بر روی شایعاتی که در جهت عکس این

برخورد دامن زده می‌شد خط بطلان می‌کشد و از طرف دیگر پرده از چهره کسانی که مدعی پیروی از رهبری بودند برمی‌دارد. دوران حاکمیت دولت اصلاحات یکی از مقاطع پرحساسیت و پرتنش میان دو جناح راست و چپ بود و تلاش زیادی برای منفي نشان دادن رفتار رهبری نسبت به آن دولت صورت گرفت. مطالبی از قبیل آنچه در این فراز از خاطرات آیت‌الله هاشمی رفسنجانی آمده می‌تواند واقعیت‌های آن زمان را به صورت عریان نشان دهد و به تاریخ‌نگاران برای پیدا کردن واقعیت‌ها کمک کند.

نمایان‌دن خطر گرایش‌های افراطی و تفریطی، یکی دیگر از ویژگی‌های خاطرات آیت‌الله هاشمی رفسنجانی است. در یکی از روزنوشت‌ها ایشان از گزارش افراطی یکی از مسئولین امنیتی دوران ریاست جمهوری خود درباره بعضی از مسئولین خبر می‌دهد که نشان‌دهنده تلاش آن شخص برای منحرف جلوه دادن این و آن و فراهم ساختن زمینه برخورد با آنان است. در ادامه همین روزنوشت آمده است: «نصیحتش کردم که افراط‌کاری نکند و بدرفتاری با متهمان نکند و خدمات ارزشمند آنها را ببیند و عیوب را بزرگ نکند.»

نقل این گزارش و نصیحتی که به آن مسئول افراطی کرده، قبل از هرچیز شرایط خاص زمان وقوع این خاطره را نشان می‌دهد و اینکه تلاش برای ایجاد تقابل و دوگانه‌سازی در جامعه اسلامی ما از چه زمانی آغاز شد و چه کسانی در پدید آمدن این وضعیت مؤثر بودند. علاوه بر این، به روشنی می‌توان فهمید مشی اعتدالی آقای هاشمی رفسنجانی و تلاش وی برای جلوگیری از دوقطبی شدن جامعه انقلابی و اسلامی، ریشه‌های قدیمی دارد و به سال‌های بعد از کناره‌گیری وی از قدرت مربوط نمی‌شود.

جمع بندی

هرچند این بررسی از جامعیت لازم برخوردار نیست اما این واقعیت را می‌تواند به اثبات برساند که خاطره‌نویسی آیت‌الله هاشمی رفسنجانی علیرغم داشتن بعضی ایرادها و نواقص، از امتیازاتی برخوردار است که آن را به منبعی مهم برای تاریخ‌نگاری معاصر تبدیل کرده است.

نقاط ضعف موجود در روزنوشت‌های آقای هاشمی رفسنجانی، به گونه‌ای نیستند که به مرجع بودن این خاطرات لطمه‌ای وارد کنند. می‌توان گفت اگر نواقصی از قبیل مختصرنویسی و بی‌پاسخ ماندن بعضی سؤال‌ها در این روزنوشت‌ها وجود نداشت، بسیار بهتر بود ولی نقاط قوت و

امتیازات بقدری زیاد است که این نواقص در برابر آنها ناچیز است.

اشراف بی‌نظیر بر مسائل، حضور مستمر در متن تصمیم‌گیری‌ها، ارتباط بسیار نزدیک با رهبری چه در دوران امام و چه بعد از ایشان، بی‌نیازی از رعایت بعضی ملاحظه‌کاری‌ها، برخورداری از بالاترین سطوح مسئولیت‌های تقنینی، اجرائی، دفاعی و نظارتی و نفوذ بسیار بالای شخصیتی در جامعه و در لایه‌های مختلف جامعه، نویسنده این خاطرات را به مرجعی جامع تبدیل کرده و همین ویژگی‌ها توانسته روزنوشت‌های او را از بالاترین امتیازات برخوردار کند. تأکید مجدد و مضاعف بر این امتیاز که خاطرات آقای هاشمی رفسنجانی واقعاً روزنوشت هستند یعنی ایشان هرشب قبل از استراحت، مقید بود خاطرات روزانه را بنویسد و به فردا موکول نکند، از اهمیت زیادی برخوردار است، زیرا دور ماندن آن از خطای ذهن و فراموشی را به صفر یا نزدیک صفر می‌رساند.

نکته فوق‌العاده مهمی که لازم است در اینجا مورد توجه قرار گیرد اینست که خاطرات آیت‌الله هاشمی رفسنجانی علاوه بر اینکه برای تاریخ‌نگاران معاصر و آینده مرجع است، می‌تواند مانع تحریف تاریخ انقلاب اسلامی و رویدادهای مهم چهار دهه اول استقرار نظام جمهوری اسلامی نیز باشد. طبعاً هرکس بخواهد میزان صحت و سقم مطالب نویسندگان و تاریخ‌نگاران درباره این مقطع از تاریخ ایران را به دست بیاورد، یکی از معتبرترین مآخذ و منابع راستی‌آزمایی، روزنوشت‌های آیت‌الله هاشمی رفسنجانی است.

مسیح مهاجری

شهریور 1398